



Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Bahar 2022 / 1: 19-32.

## Eski Uygurcada {Kü- + Zarf-Fiil + Küzet- + Zarf-Fiil + Yardımcı Fiil} Gramatikal Yapısı

Büşra ÖZBEK\*

**Öz:** Türkçenin tarihî ve çağdaş dönemlerinde çeşitli gramatikal yapıların var olduğu bilinmektedir. Bahsedilen bu gramatikal yapıların tespit edilmesi, dilin kendi dönemleri içinde gösterdiği gramer gelişiminin ortaya konması hususunda oldukça önemlidir. Dolayısıyla bu çalışmada Eski Uygurcada tespit edilen {Kü- + Zarf-Fiil + Küzet- + Zarf-Fiil + Yardımcı Fiil} gramatikal yapısı incelenecektir. Bu yapının ilk görüldüğü dönem Eski Uygur Türkçesi dönemidir ve bu dönemde çok yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Elbette ki bu kadar yoğun kullanılan bir gramatikal yapının birçok farklı anlama ve gramer özelliğine sahip olması olağandır. Ayrıca yine bu çalışmada, {Kü- + Zarf-Fiil + Küzet- + Zarf-Fiil + Yardımcı Fiil} gramatikal yapısının, Eski Uygurcadaki metinler incelenerek bu dönemdeki durumu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Yardımcı Fiil, Kü-, Küzet-, Eski Uygur Türkçesi

### A Grammatical Structure {Kü- + Gerundium + Küzet- + Gerundium + Auxiliary Verb} in Old Uyghur

**Abstract:** It is known that various grammatical structures exist in the historical and contemporary periods of Turkish. The determination of these grammatical structures is very important in terms of revealing the grammatical development of the language in its own periods. Therefore, in this study will be examined the grammatical structure of {Kü- + Gerundium + Küzet- + Gerundium + Auxiliary Verb} detected in Old Uyghur. The first period in which this grammatical structure was seen is the Old Uyghur Turkic period and it was used extensively in this period. Of course, it is normal for the grammatical structure that is used so intensely to have many different meanings and grammatical features. Also, in this study, the situation of this grammatical structure {Kü- + Adverb-Verb + Küzet- + Adverb-Verb + Auxiliary Verb} in this period will be tried to be revealed by examining the Old Uyghur texts.

**Keywords:** Auxiliary Verb, Kü-, Küzet-, Old Uyghur Turkic

\* Yüksek Lisans Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi (Türkiye). E-posta: busraozbk7@gmail.com/ ORCID ID: 0000-0003-3390-7453.

## Giriş

Türk dili başlangıçtan günümüze kadar çok geniş bir perspektifte incelendiğinde söz varlığı ve şekil yapısı bakımından birçok evrelerden geçtiği görülmektedir. Dil, doğası gereği sahip olduğu temel sözcükler ile her döneminde çeşitli dilbilgisel yöntemlerini kullanarak yeni bir gramatikal yapı ve sözlüksel anlam oluşturma eğilimindedir. Dildeki gramerleşme ve gramerleşme sürecine dair yapılan ilk incelemelerden itibaren günümüze kadar olan süreçte bu alanda yapılan çalışmalar gösteriyor ki, Türk dili esas fiili ile beraber belirli zarf-fiiller ve yardımcı fiilleri birleştirerek yeni bir gramatikal yapı oluşturabilmektedir. Çalışmamızın konusu olan {*Kü-* + *Zarf-Fiil* + *Küzet-* + *Zarf-Fiil* + *Yardımcı Fiil*} gramer yapısı bu duruma bir örnektir. Bu yapıda, *kü-* ve *küzet-* esas fiilleri zarf-fiil ve yardımcı fiil olarak bir gramatikal yapı oluşturduğu tespit edilmiştir. Çalışmanın devamında bu yapı ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.

Türkçede fiil birleşmelerinde bir isim ve o isme fiil görevini yükleyecek olan bir yardımcı fiil ile veya fiil iken isim hüviyetini kazanmış, yani herhangi bir fiilimsi ekini almış bir sözcük ve bir yardımcı fiil mevcuttur. Bu konuyla ilgili Korkmaz ilgili çalışmasında, von Gabain'in (1953) fiil birleşmelerini üçe ayırdığı bilgisini vermektedir. Birincisinde bir esas fiil ve yardımcı fiil ile meydana gelen fiil birleşmeleri vardır. Burada fiil birleşmelerinde asıl anlam esas fiildedir: *yapmış ol-* gibi. İkincisi bir esas fiil ve tasvir fiili ile meydana gelen birleşmelerdir. Korkmaz bu duruma *söyleyip dur-*, *okuya dur-* örneklerini vermiştir. Burada esas fiil bir zarf-fiil olduğundan kurulan yapıya da anlamı bu zarf-fiil vermektedir. Üçüncüsü ise bir esas fiil ve yardımcı fiil özelliği taşıyan bir fiil ile kurulan birleşmelerdir. Bu yapıda yardımcı fiil anlamını kaybetmeden esas fiile yardımcı olmaktadır. Bu duruma ise Korkmaz, Eski Anadolu Türkçesindeki *yuyunu başla-* “yıkılmaya başlamak”, *söyleyi başla-* “söylemeye başla-” örneklerini vermiştir (Korkmaz 1959: 108).

Eski Uygur Türkçesine ait eserler incelenmiş ve *küy-ü* + *küzet-ü* yapısı tespit edilmiştir. Bahsi geçen bu yapının temel anlamı ise “korumak, gözetmek”tir. Bununla birlikte, yapının aldığı *tut-* (*-U u-*), *bêr-*, *kıl-*, *bol-*, *tegin-* ve *er-* yardımcı fiillerin “varlığını sürdürmek, ayakta tutmak için korumak, bir menfaat doğrultusunda korumak” gibi çeşitli anlam nüansları kattığı tespit edilmiştir. Bu verilen yardımcı fiiller ile ilgili örnekler geniş kapsamlı bir şekilde açıklanmaya çalışılacaktır.

Türkçede yardımcı fiillerin işlevlerinden biri, isim soylu kelimelerin, fiilimsi eki almış sözcüklerin fiil görevinde kullanılmasına olanak sağlayan önemli gramer yapıları olmalarıdır. Yardımcı fiillerin meydana gelişi, bir gramer sınıfını teşkil etmesi, esas görevi ve evrenselliği konusu oldukça geniş ve tartışmalı olmasından dolayı burada uzunca yer verilemeyeceğinden ana hatlarıyla kısaca bilgi verilmesi yararlı olacaktır. Faruk Gökçe ilgili çalışmasında yardımcı fiil kavramının tanımı ve sınıflandırılması hakkında görüşlere yer vermiştir: *a. Fiillerden (temel/tam) ve diğer gramer kategorilerinden farklı olarak evrensel bir AUX kategorisi vardır; b. Yardımcı fiiller aslında birer temel fiildirler; c. Tam fiillerden gelişen, fakat farklı bir tür oluşturan fiillerdir; d. Çekim unsurlarıdır; e. Fiil grupları ya da fiil öbekleri ile ilişkili unsurlardır; f. Ad söz diziminin parçasıdır; g. Fiil öbeklerinde başları oluştururlar* (2012:64). Her dilde varlığı kabul edilen, ortak ve sınırlı sayıdaki esas fiillerin, yani evrensel görülen yardımcı fiillerin, zaman içinde kendi anlamından koparak özel bağlamlarda yeniden gramerleşmesi belirli aşamalardan geçmesiyle

ESKİ UYGURCADA {Kü- + Zarf-Fiil + Küzet- + Zarf-Fiil + Yardımcı Fiil} GRAMATİKAL YAPISI mümkündür. Bunlar *anlamsızlaşma, kategorisizleşme, ses indirgemesi ve sıklık, yenileme, katmanlaşma, ayrılma* (Gökçe 2018) şeklindedir.

Gramerleşme sürecinin ilk basamağında, fiil yeni bir yapı oluştururken öncelikle birleştiği yapı ile bağlam içinde işaret ettiği anlamı yüklenir, dolayısıyla kendi anlamını kaybetmeye başlar. Bu aşamadan sonra büyük kategori olarak adlandırılan isim ve fiillerin, küçük kategoriye doğru gelişmesi başlamaktadır. Burada çalışmamızın konusu olan {Kü- + Zarf-Fiil + Küzet- + Zarf-Fiil + Yardımcı Fiil} yapısının aldığı yardımcı fiiller üzerinden örnek vermek yerinde olacaktır.

*kayu tıngl(ı)glar birök süzük kirtgünç köngülün bo d(a)r(a)nı nomug sözleserler m(e)n ötrü ürüg uzatı ol tınl(ı)glarıg korkınçda ölümde küyü küzetü tegingey m(e)n tip ötünti AY 468/22-469/2*

*“Hangi canlılar şayet temiz inançlı gönlü bu daranı kitabı söyleyeceğim. Dolayısıyla sürekli o canlıları korkunç ölümden (saygıyla) koruyacağım diye dua etti.”*

*ol köni kirtü süzük kirtgünç köngülünün yügerü kalıp ürüg uzatı bo nom erdinig küyü küzetü ergil (AY 481/1-4)*

*“O dürüst doğru temiz inançlı gönlünün yüceltip sürekli bu öğretiyi cevherini (varlığını devam ettirmek için) koru”*

*bu kapağ küzedü tururlar (KP 114)*

*“Bu kapıyı gözetiyorlar”*

Yukarıdaki verilen örneklerde de görüldüğü üzere, *tegin-* fiili Eski Uygurcada “1. Duçar olmak, kabullenmek, 2. Yaklaşmak, erişmek, sevkolunmak, 3. Saygı ve hürmetle bir şeyi yapmak, ceht ve say etmek, 4. Hissetmek” (Caferoğlu 2015: 231) anlamlarıyla, *er-* fiili “1. İmek, olmak, 2. Mevcut olmak, var olmak, 3. Vuku olmak, bulmak, 4. Bulunmak, 5. Ait, ilgili olmak, 6. Deskriptif (tasvirî) fiil olarak” (Caferoğlu 2015: 75) anlamlarıyla, *tur-* fiili “Ayakta durmak, kalkmak, durmak” (Caferoğlu 2015: 253) anlamlarıyla kullanılmaktadır. Burada bahsi geçen fiillerden *tur-* fiili dışında, diğer fiillerin yardımcı fiilleşme sürecine girdiği ancak kendi temel anlamlarını korudukları görülmektedir. Bununla birlikte *tur-* fiili temel anlamının dışına çıktığı ve “korumak” eyleminin “sürekli, devamlı” yapıldığı anlamını sağladığı tespit edilmiştir. Esas fiiller, yardımcı fiilleşme sürecinde, temel anlamını kaybetmeye başlar ve bu fiillerin, metinlerde sıkça kullanılmasından dolayı, sözcükte morphem kaybı görülebilmektedir. Ardından, fiil birleşmeleri açısından artık gramerleşme yolunda olan fiillerin, yeni anlamları ifade etme biçimlerinin ortaya çıkması süreci ile beraber eski ve yeni gramer biçimlerinin aynı dönem metinlerinde, aynı şekilde kullanımları görülmektedir. En son basamakta ise, artık bir gramer biçimi görevini üstlenmektedir. Yukarıda verilen *tur-* fiili ile ilgili örnek bu duruma işaret etmektedir.

Bu çalışmada, Eski Uygur Türkçesinde tespit edilen {Kü- + Zarf-Fiil + Küzet- + Zarf-Fiil + Yardımcı Fiil} yapı incelenecektir. Bu yapı kullanılırken yardımcı fiil olarak *tut-*, *er-*, *kıl-*, *bir-*, *bol-*, *tur-*, *er-*, ve *tegin-* fiillerini aldığı tespit edilmiştir. Aslında herbiri esas fiildir ve ayrı ayrı anlamları vardır. Ancak burada *kü-* ve *küzet-* fiilleri ile birlikte “korumak, dini emirleri yerine getirmek, dini emirleri gözetmek” anlamını vermektedir. Sonraki bölümde verilecek örneklerden de anlaşılacağı üzere bu iki fiil bir fiilimsi eki alıp yardımcı fiil ile beraber bir gramer yapısı oluşturmuştur. Elbette daha önce de belirtildiği gibi, yardımcı fiillerin görevleri konusu tartışmalı

olduğundan dolayı, örneklerdeki yardımcı fiil olarak belirttiğimiz fiillerin okunuşu farklı kabul edilebilir. Türkçede yardımcı fiillerin durumu ile ilgili Banguoğlu, *er-*, *bol-/ol-* yardımcı fiillerine *karmaşık fiiller* adını vermektedir. Bu fiillerin Eski Türkçe döneminden itibaren yardımcı fiil görevinde olduğunu ve *ol-* yardımcı eyleminin isimlere ve sıfatlara gelerek birleşik fiil tabanı oluşturduğunu ifade etmektedir (Banguoğlu, 1974:482). Dizdaroğlu, yardımcı fiilleri *isim soyundan bir sözcükle cümle kuran fiiller* olarak tanımlamış ve *et-*, *eyle-*, *ol-*, *kıl-*, *buyur-* fiilleri *başlıca yardımcı fiiller* olarak kabul etmiştir. Ayrıca yardımcı fiilleri *tek başına tam ve kesin anlamlı cümleler kuramayan fiiller* olarak da ifade etmektedir (Dizdaroğlu 1963:33). Hacıeminoğlu, yardımcı fiil olarak *er-*, *bol-*, ve *tur-* fiillerini kabul etmektedir. Ayrıca bu fiillerin tek başına kullanılamayacağını, isim ya da isim durumunda olan sözcükler ile beraber kullanılabileceğini ve herhangi bir zarf-fiil ya da çekimli fiil ile birleşmeyeceğini belirtmiştir (Hacıeminoğlu, 1992:259). Tüm bu açıklamalardan hareketle çalışmanın konusu olan gramatikal yapıda bulunan yardımcı fiil görevini sadece *bol/ol-*, *er-*, *tur-* gibi fiillerin üstlenmediği tespit edilmiştir. Bu gramatikal yapıda, *tegin-* gibi aslında esas fiil olan bazı fiillerin de zarf-fiil eki almış *kü-* ve *küzet-* fiillerinden sonra yardımcı fiil fonksiyonunda olduğu görülmüştür. Bu konuda örneklerle çalışmanın devamında daha ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir.

“korumak, gözetmek, muhafaza etmek, saklamak” anlamları ile Eski Türkçede varlığı bilinen bu fiiller çeşitli yapım eklerini alarak kendi anlamlarına yakın yeni sözcükler oluşturduğu bilinmektedir. Örneğin *kü-* fiilinden *kütäçi* “güden, saklayan, koruyan”, *küzet-* fiilinden *küzetdeçi*, *küzetçi* “koruyan, muhafız”, *küzetgülüg* “tatbik etmek, yerine getirmek” gibi fiilin hareketini yapan işaret eden veya *küzet-* temelinde yeni sözcükler Eski Türkçede neredeyse bütün tarihsel dönemde varlığı mevcuttur (Clouston 1972:758). Günümüz Türkçesinde ise “gözetmek, gözeten, gözetmen” gibi farklı biçimde yaşamaktadır. Ancak “korumak” anlamındaki *kü-* fiilinin durumuna bakıldığında tek başına çok az metinde mevcut olmasıyla birlikte, daha çok eski metinlerde *küzet-* fiili ile birlikte kullanılmıştır. Orhon Yazıtlarında *küzet-* fiili “gözetmek” anlamı ile yalnızca bir kez tanıklanmıştır. Ayrıca *kü-* fiili bu yazıtlarda mevcut değildir. Burada *küzet-* fiili *olur-* fiili ile birlikte yalnızca bir yerde tespit edilmesi dikkate değerdir. Dolayısıyla *olur-* fiili ile ilgili kısa bir bilgi verilmesi gerekmektedir. Aşağıda verilen örnekte, Eski Türkçede *olur-* fiilinin bir tam fiil mi yoksa yardımcı fiil mi olduğu konusu tartışmalıdır. Bununla ilgili Gökçe, *olur-* fiilinin Eski Türkçede büyük ölçüde tam fiil olarak korunduğunu, bununla birlikte söz konusu fiilin gerçek anlamının dışına çıkıp “hüküm sürmek” anlamı ile bir gramerleşme sürecine girdiğini ifade etmektedir (Gökçe 2018: 172). İlgili çalışmasında, *A + olur-* yapısının Tonyukuk ve Küli Çor yazıtlarında da tanıklandığını, ancak buradaki *olur-* fiilinin bir yardımcı fiil mi yoksa esas fiil mi olduğu tespitinin çok zor olduğunu da belirtmektedir. Aşağıda gösterilmiş Gökçe’nin çalışmasından alınan örnekler ile *olur-* fiilinin erken dönemde yardımcı fiilleşmeye doğru sürecinin başlamış sayılabileceğini, dolayısıyla kağan/yönetici için *Oturmak Hüküm Sürmektir* metaforunun önemli bir kanıtı olduğunu da belirtmiştir (2018: 173).

[İşbara Bil]gä Küli Çor Tarduş bodunug it[i] ayu olortı (KÇ D 2 (14))

“İşbara Bilgä Küli Çor Tarduş halkını düzene koyarak hüküm sürdü”

Kälir ärsär kö:rü kälür k(ä)lm(ä)z (ä)rs(ä)r t(l)ig s(a)b(ı)g (a)lı olur tidi. (A)ltun yışda ol(u)rt(u)m(u)z. (T1 K 8 (32))

“(Düşman) gelir ise görülüp gelir, gelmez ise haberlerini alarak oturun, dedi. Altay dağlarına oturduk.” (Gökçe 2018: 173)

Daha önce de belirtildiği gibi *kûzet-* fiilinin Orhon Yazıtlarında *olur-* fiili ile beraber yalnızca bir defa tanıklanmıştır ve iki fiilin birlikte “koruyarak hükmetmek, himaye altına almak” anlamını işaret ettiği anlaşılmaktadır:

*kur(i)dın (s)ogud örti inim köl tegin <...> işig küçüg bértök üçün türük bilge kagan [ay]ukı[ŋa] inim köl teginig küzedü olort[um]* (KT B 1)

“Batıda Soğutlar ayaklandı. Kardeşim Köl Tegin <...> işini gücünü verdiği için Türk Bilge Kağan'ın mülküne kardeşim Köl Tegin'i **gözeterek** oturdum.” (Ayдын 2015: 76)

Köktürk Türkçesinde *küzedü olor-* şeklinde kullanılan yapının yanı sıra, Eski Uygur Türkçesine gelindiğinde ise *kûzet-* fiili “korumak” anlamını işaret etmek üzere *kü-* fiili ve *tut-*, *bol-*, *bér-* gibi yardımcı fiiller ile beraber bir gramer yapısı oluşturduğu tespit edilmiştir. Ancak burada önemli bir durumu açıklamakta fayda vardır. Orhon Yazıtlarında *kûzet-* fiili *olor-* yardımcı eylemi ile beraber “koruyarak hükmetmek, himaye altına almak” anlamını verirken aynı fiil, *kü-* ve daha önce bahsedilen belirli yardımcı fiiller ile beraber “dini kaideleri korumak, nesilden nesile koruyarak aktarılmasını sağlamak” anlamını işaret etmektedir. Bununla birlikte, Maniheist Uygur dönemine ait bir şiirde yine *küzedü olor-* yapısı diğer Orhan Yazıtlarındaki gibi aynı anlamı işaret ettiği de görülmüştür.

*Yeme kalın karaa bodunuŋzı*

*King koyuŋuzda,*

*Uzun etekiŋizde*

***Küyü küzedü tutup*** açını ıgdür siz

“Yine kalabalık halkınızı

*Geniş koynunuzda,*

*Uzun eteğinizde*

***Koruyup gözetir,*** acıyıp beslersiniz.” (Zieme, 1969: s.47)

Eski Uygur Türkçesinde yakın anlamlı *kü-* ve *kûzet-* fiillerinin çeşitli yardımcı fiilleri ya da yardımcı fiil fonksiyonuna yaklaşık durumda olan belirli fiiller, yani esas fiil özelliğini ve temel anlamını kaybetmemiş olan fiiller ile beraber kurduğu gramer yapısı aşağıda aldığı yardımcı fiillere göre gruplandırılarak açıklanmıştır.

### **1. küy-ü kûzet-ü tut- “Ayakta tutmak için korumak”**

Eski Uygur Türkçesinde *küy-ü kûzet-ü* yapısı, *tut-* yardımcı fiili ile beraber kullanıldığı bağlamda “belirli bir şartın/durumun yerine getirilmesinden sonra mükâfat olarak korumak, belirli bir sebebin sonucu olarak korumak, bir amaç gayesinde korumak ve korumak eyleminin devamlılığını/sürekliliğini” bildiren anlamlarda kullanıldığı tespit edilmiştir. Türk dilinde *tut-* esas eylemi “tutmak, yakalamak” temel anlamıyla birlikte varlığı bilinmektedir. Ancak bu dönem metinleri incelendiğinde, yeni gramer yapısı ile birlikte esas anlamının dışına çıkıp farklı anlamlar yüklediği ve dolayısıyla *küy-ü kûzet-ü tut-* yapısında *kü-* ve *kûzet-* fiillerini kılınış ve görünüş bakımından nitelediği tespit edilmiştir. Aşağıda verilen ilk üç örnekte “ürüg uzatı” sözcükleriyle birlikte korumak eyleminin devamlılığına işaret

edilmektedir. “Tutmak” anlamını dolaylı olarak “hayatta tutmak, korumak, yaşamasını sürekli kılmak” anlamını vermektedir. Yani ilk örnekte *tut-* fiilinin aldığı /-p/ zarf-fiil eki ile “korumaya devam etmeyi”, /-Ar/ geniş zamanı işaretleyerek “sürekli korumayı”, -gAy eki ile gelecek zamanı belirterek “bir süre sonra korumak eyleminin sürekli olarak devam edeceğini” işaretlemektedir.

**a)** *ötrü m(e)n ürüg uzatı bo kişini küyü küzedü tutup ne k(e)rgekin egsük k(e)rgek kılmağay men* (AY 526)

“O zaman ben sürekli bu kişiyi **koruyup** ihtiyacı eksik kılmayacağım”

**b)** *bo nom erdinig ayayu ağırlayu yir oruntaki ilig kanıg begig İşiğ bodunug karag azrua hormuzta dört maharanç tengriler başın kamağ t(e)ngriler ürüg uzatı küyü küzetü tutarlar* (AY 192/12)

“Bu din cevherini saygı göstererek yerdeki hükümdarı halkı tanrıların başı Ezrua (Skr. Brahma) dört maharaja bütün tanrılar sürekli **korurlar**”

**c)** *ötrü ol yir oruntaki ilig kanıg biz kamağ t(e)ngriler kuvrağı yorımış turmuş orunta tünle küntüz ürüg uzatı küyü küf’}zetü tutgay biz* (AY 193/ 12-16)

“Sonra o yerdeki hükümdarı biz bütün tanrılar topluluğu yaşadıkları yerde gece gündüz sürekli **koruyacağız**”

**d)** *kemişip sımtağ boş itser .. anın alku t(e)ngriler .. yumgın arka kuvragın .. küyü küzetü tutarlar* (AY 562)

“Terkedip başı boş düzenlediyse .. bu sebeple bütün tanrılar .. bütün halkı .. **korurlar**”

**e)** *ol adınlarıg y(i)me adadın tudadın küyü küzetü tutar* (Ayazlı 2012: 68)

“(Bu cübbeyi giyenler) başkalarını da tehlikeden **koruyup gözetirler**” (Ayazlı 2012: 91)

**f)** *ol yirig orunug ol ilig kanıg begig işiğ ol bodunug karag anın küyü küzetü tutar sizler tip y(a)rılıkadı* (AY 194/18-22)

“O yeri o hükümdarı o halkı bunun için **koruyunuz** diye buyurdu”

**g)** *atı kötrülmüş ayagka tãgimlig t(ã)ñrim, birök ol eliglär hanlar bo nom ärdinig boşgundaçı tudaçı dört törlüg terin kuvragıg ayayu ağırlayu küyü küzätü tuñup k(a)ltı ögi kañı k(ã)ntü oğlın kızın ogşayurça amrayurça nã kãrgãkin ägsüksüz tüzü tükãti bersãrlär, ötrü biz kamağun ol elig hanıg küyü küzätü tuñup, kamağ yalañukka barçaka bir yañlıg ayatgay ağırlatgay biz, anı üçün atı kötrülmüş ayagka tãgimlig t(ã)ñrim biz kamağ dört m(a)haraaçlar öz öz kuvragımız birlä közünmãz ät’özin bo nom ärdini eyin edärü yorıp küyü küzãñü tutgalı; yãnä ymã bo nom ärdinig tñladaçı tudaçı eliglärniñ hanlarñ adasın tudasın tarkargalı, yagısın yavlakın ketãrgãli oduğ sak bolğay biz* (Ayazlı 2012: 70-71)

“Yüce Tanrım (Lokajyeştha), eğer o hükümdarlar bu öğreti mücevherini öğrenecek gerçekleştirecek dört tür topluluğa da saygı göstererek **koruyup** sanki anne babanın kendi oğlunu kızını severmişçesine ne gerekiyorsa eksiksiz tamamıyla verdiklerinde biz bütün hükümdarı **koruyup** bütün insanlara eşit şekilde saygı göstereceğiz. Onun için Yüce Tanrım (Lokajyeştha), biz dört Mahārājalar kendi topluluğumuz ve görünmeyen, gizlenmiş bedenimizlebu öğreti mücevherini yayıp **koruyarak** yine bu öğreti mücevherini dinleyecek, (onun gereklerini) yerine getirecek

*hükümdarların sıkıntısını ve düşmanını uzaklaştırmak için uyanık olacağız.*” (Ayazlı, 2012: 167-168)

**h)** *ken käl[igm]ä üdlärdä kayu eligläär ärdinig bilip ukup ayadukta ötrü ol elig altınç bölök iki, lärig hanlarıg sizläär küyü küzätü tutup, ençgülig mäniglig kılmak bo iş ugrayu sizlärkä tägimlig iş tetir* (Ayazlı 2012: 64-65)

“Gelecekte [bu öğreti] mücevherini anlayıp saygı gösterdikten sonra o hükümdarları sizler(in) **koruyup** huzurlu ve mutlu duruma getirmesi işte bu size yakışan davranıştır.” (Ayazlı 2012: 167)

**i)** *uluşların odugın sakın küyü küzätü tutup yaq yağı adasın amırtgurup adın elig hanlarıg ymä bir ikinışkä erşisiz karşısız kılğalı ugaylar ; takı ymä sizläär tört m(a)haraaçlar inçä biliñläär, k(a)ltı* (Ayazlı 2012: 76-77)

“Yine kendi ülkelerini dikkatle **koruyup** yabancı düşman sıkıntısını geri püskürtüp diğer hükümdarları ve birbirlerine (karşı) kavgasız olabilecekler ve sizler dört Mahārājalar şöylece bilin” (Ayazlı 2012: 168)

**i)** *ol eligläär hanlarıg biz kamagın küyü küzätü tutup , ulug törlüg asıgka ädgükä tägürgäilir üçün, k(ä)ntü k(ä)ntü kuvrag<ı>mız birlä közünmäz ät’özün ol anutmuş eñmiş arıg turug nomlug oronta nom äşidgäli barı tägingey biz* (Ayazlı 2012: 110-111)

“O hükümdarları biz bütünüyle **koruyup** büyük, türlü faydaya, iyiliğe ulaştırmak için kendi topluluğumuzla görünmeyen (gizlenmiş) bedenle o süslenmiş, temiz öğretili yere öğretiyi dinlemek için gideceğiz” (Ayazlı 2012: 173)

**j)** *bo muntag ugur yik üzä bo nom ärdinig äşidtäçi tñladaçı eligläär hanlarıg ol elig hannıñ hatunların kırkınlrın inançların ulatı bodunun karrasın alpınta ämgäkintä adasınta tudasınta isig özlüg korkınçınta küyü küzätü tutuñlar tep y(a)rıkadı* (Ayazlı 2012: 82)

“Bu sebeple sizler böylesi bir fırsat ile bu öğretiyi dinleyip o hükümdarları, o hükümdarların eşlerini (kraliçelerini), cariyelerini, yöneticilerini ve dahası halkını sıkıntılardan felaketlerden yaşamdaki korkunçluklardan **korusun**”

Aşağıda verilen diğer örneklerde de dini bir değeri, halkı menfaati adına hükümdarı koruması yani “ayakta tutması, devam ettirmesi” anlamı *tut-* yardımcı eylemi ile verilmiştir.

**a)** *bir uçlug köngülin üç erdinig küyü küzetü tutsar* (AY 148/1)

“Bir uçlu gönül üç cevheri korusun”

**b)** *edgü edgü tözün t(e)ngri kızyı .. ötüntüg s(e)n bo nom erdinig kingürü yadğalı küyü küzetü tutğalı* (AY 512)

“İyi asil tanrıya ... arz ettin bu din cevherini geniş bir surette yayarak **koruyarak**”

**c)** *bo nom erdinig küyü küzetü tutmakıngnıng buyanlıg asıgı kolusuz erür tip y(a)rıkadı* (AY 546)

“Bu din cevherini **korumasının** sevabı faydası sayısız **olur** diye buyurdu”

**d)** *arıg süzük küzetü küyü tutğalı seviglig tapaglıg serimlig kılıklıg y(i)ti katıgılanmaklıg ülgüsüz sansız ür kiç ...* (AY 34c/18)

“Temiz duru **koruyup** sevimli saygıdeğer ahlaklı yedi zahmetli sayısız uzun süre...”

e) *bo ok nom ärdinig küyü küzetü tutmuş buyan ädgi kılınç küçintä aç kız ig kägän yagi yavlak adasin barçanı tarkaru ketärü ugay sizler* (Ayazlı, 2012: 66)

“Bu öğreti mücevherini **gözetip, koruyarak** işlediğiniz erdemlerin gücüyle açlık, kıtlık, hastalık düşman sıkıntılarının hepsini uzaklaştıracaksınız” (Ayazlı, 2012: 167)

f) *karuna-avakıra<ma>ntık atl(i)g ulug yarlıkançuçı köngülke inmeklig sek(i)zinç oruntaki bodıs(a)t(a)vlarka k(e)ntü et’özlerining ikidin yanlarında kısırı arslanlar kanı küyü küzetü tutup* kamag keyikler kuvragı korkını ayınu turmuşları... (AY 314/12-18)

“Karuna-avakıra<ma>ntık adında yüce merhametli inme sekizinci yerdeki Bodisatavlara kendi vücutlarının ikisi birden yanlarında **kısırı?** arslanlar hanı **koruyup** bütün geyikler topluluğu korkup duranları...”

g) *bo d(a)r(a)nıg öngre ertmiş üdki bir gang ögüzdeki kum sanınca burkanlar başdınki oruntaki bodıs(a)t(a)vlarıg küyü küzetü tutgalı* nomlayı y(a)rılıkadılar (AY 325/14-17)

“Bu daranı (Skr.dhārani) kanunu daha önce geçmiş **zamani?** Gang (Skr. ganga) nehrindeki kum sayısınca burkanlar baş yerdeki Bodisatavları **korumak** için vaaz verdiler”

h) *yene bo nom erdinig nomladaçı tutdaçı tözünler kuvragın küyü küzetü tutgalı* ötüntüngüzler (AY 398/6-8)

“yine bu din cevherini öğütleyen tutan asiller topluluğu **korumak için** yalvardılar”

i) *alp ağır emgeklerin kiterü üriig uzatı küyü küzetü tutalım* (AY 397/14-15)

“Güç zahmetleri giderip sürekli **koruyalım**”

i) *erksinteçi öz erkçe <öz> tapça .. alku kamag t(e)ngriler birkerü .. küyü küzetü tutarlar* (AY 550)

“Hakim olan kendi kuvveti <kendi> iradesince .. bütün tanrılar hepsi bir arada .. **korurlar**”

j) *yene yme t(e)ngriler .. küyü küzedü ayayu tutmuşka .. anın yme t(e)ngriler ...* (AY 550)

“Yine tanrılar .. hürmetle korumuş .. bu sebeple yine tanrılar”

k) *neng yme bo et’özüg küyü küzetü ayayu tutup artatmagalı idi umadın nece ked uzanıp igidtim erser* (AY 7-9)

“Yine bu vücudu hürmetle koruyup bozmadı gücü yetmeden ...

l) *alku burkanlar üze ugrayı .. küyü küzetü tutmuşg .. bo sansarta bultukmaz .. anı tepretgeli udaçı tip monçulayı ötüntiler* (AY 1-3)

“Bütün burkanlar ile tamamen .. **korumayı** .. bu dünyada bulunmaz ..

m) *tengridem çog yahlınları üze küyü küzedü tutguka* ötünür men (HTVIII/13-16)

“İlahi parlaklığı ile korumayı dilerim”

Eski Türkçede *u-* fiili “muktedir olmak, gücü yetmek” anlamıyla varlığı bilinmektedir (Caferoğlu 2015:265). Korkmaz, von Gabain’in bu konudaki çalışmasında (1953) fiil birleşmelerini üç ana gruba ayırdığını ve *u-* fiilinin üçüncü gruba yani esas fiil ile bir yardımcı fiil görevini üstlenen başka bir fiilin meydana



getirdiği fiil birleşmeleri grubuna girdiğini belirtmektedir: “U- fiili Köktürk ve Uygur metinlerinde –ğalı/-geli veya –u/-ü,-ı/-i ekleri ile yapılan zarf-fiillerden sonra, olumlu ve olumsuz ifadelerde, esas fiile ‘iktidar, nüansı veren bir yardımcı fiil olarak da kullanılmıştır. Esas fiil ile yaptığı birleşmelerde, fiil birleşmelerinin 3. grubuna girer. –ğalı zarf-fiilinden sonra gelen u-, birleşmiş fiilin türlü zamanlarını alabilir” (1959: 109). Bu bilgilerden hareketle aşağıda verilen örnek ise küyü küzedü yapısı ile beraber tut- yardımcı eylemi kutsal bir değeri “devam ettirmek, varlığını sürdürmesi için korumak” anlamını vermekteyken aldığı u- yardımcı fiil ve -mA olumsuz ekini alarak “koruyarak varlığını devam ettirmeye, yaşatmaya gücü yetmez” anlamını işaret etmesiyle önemlidir.

*köni nomça törüçe küyü küzedü tutu umaz* (AY 560)

“Öğreti mücevherine **korumaya muktedir olamaz**”

Aşağıdaki örnekte ise işlenen günaha karşı hükümdara ve o ülkenin insanlarına verilen ceza olarak “korumamak”ı yani “yok etmek”i işaret etmektedir.

*ötrü elig uluşug ol elig hanig, ol bodunug karag tiþip ıdalap küyü küzütü tutguluk köñültin ketgäy biz* (Ayazlı 2012: 114)

“Ondan sonra ülkeyi o hükümdarı o halkı bırakıp gönülden **koruyup** kollamadan gideceğiz” (Ayazlı 2012: 173)

Burada ise inanan insanları “kirden korumak” ifadesi ile aslında “temiz tutmak, günahattan sakınmak” anlamı işaret edilmiştir.

**a)** *biz yme atı kötrülmüş t(e)ngrim bo nom erdinig kingürü yadgu üçün ürüg uzatı bo nom bitigig okıdaçı tutdaçı yalanguklarıg iyin [tapç]ada küyü küzetü tutup [olur]muş orunlarınta [asıg tus]u kılı birgey bi< tip [ötünti]ler* (AY 91/7)

“Yüce Tanrım bu din cevherini geniş bir surette yaymak için sürekli bu din kitabını okuyan tutan insanları gönüllü olarak kirden **koruyup** oturduğu yerlerinde büyük fayda sağlayacağız diye dua ettiler”

## 2. küyü küzetü bër- “Bir şeyin yararına korumak”

Gökçe, A + bër- yapısının Türk dilinde bir eylemi başkasının yararına gerçekleştirmek şeklinde bir gelişim sergilediğini, ayrıca Eski Uygurcada bu anlamıyla birlikte bir gramerleşme sürecinde olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte bu yapı Türk dilinde başlama, tezlik, süreklilik, ihmal kolaylık vb. diğer kılış türlerini de işaret edebilmektedir (Gökçe 2018: 88). Bu bilgilerden hareketle, Eski Uygurcada küyü küzetü bir- yapısı özellikle bir şey yapılırken başka bir şeyin yararının gözetilmesi söz konusudur. Küyü küzet- yapısı, Eski Uygurcada çoğu zaman beraber kullanılıp korumak anlamı verilirken aldığı bër- yardımcı fiili ile birlikte diğer yapılardan tamamen farklı bir anlam nüansı sergilemektedir. Aşağıda verilen ilk örnekte inanmış insanlar için yüce varlıklardan korumaları için yalvarılmakta ve bunu ise onların huzurunu sağlamak amacıyla, yani bahsedilen inanmış insanların yararına istemeleri anlaşılmaktadır. Küyü küzet- yapısı, bër- yardımcı fiilini alarak “bir şeyin yararına korumak” anlamını almaktadır.

**a)** *sizlär, kamag tört m(a)haraaçlar a nâçätä birök çambudivip yertinçütäki toyın şamnanç upase upasanç tört törtlüg terin kuvragnıñ bo nom ärdining boşgunmışların tutmuşların bitimişlärin bitimişlärin okımışların okıtımışların nomlamışların nomlatmışların körsär sizlär ötrü ançada ok simtagsız kınıg katıg köñülin küyü*

**küzütü berip** korkınç busuş kadğu adaların tarkarıp keşarıp ençgü mänji beriñlär tep y(a)rılıkadı (Ayazlı, 2012: 66-67)

“Onun için sizler, ey dört Mahārājalār dünyadaki rahip, rahibe, mümin, mümine dört tür topluluğun bu öğreti mücevherini öğrenmiş, yerine getirmişleri, yazmış, yazdırmış, okumuş, okutmuş, açıklamış, (vaaz etmiş) açıklatmışları (vaaz ettirmişleri) gördükten sonra gayretli, istekli (bir) gönülle **koruyup** korku, endişe, sıkıntılarını uzaklaştırıp huzur verin” (Ayazlı, 2012: 169)

**b) t(e)ngriler kuvragı birkerü .. monı monçulayı sevinser .. yumğı <küyü> küzetü birürler** (AY 565)

“Bütün tanrılar topluluğu hepsi bir arada .. böylesine **sevinirse/sevinsinler diye tam anlamıyla korurlar**”

### 3. kümek küzetmek kıl- “Bir menfaat amacıyla korumak”

Eski Uygurcada *kıl-* fiili yardımcı eylemi “yapmak, yaratmak, vücuda getirmek” (Caferoğlu 2015: 175) anlamlarıyla, bir yapı ile beraber bir birleşik fiil yapısı oluşturabilmektedir. Yıldız, *kıl-* yardımcı fiilinin Clauson (1972) tarafından *birisi için bir şey yapmak* anlamı verildiğini ifade etmektedir (Yıldız 2005:420). Aşağıda verilen örnekte ise “korumak” anlamı *küzet-* ve *kümek küzetmek kıl-* olarak iki farklı şekilde işaret edildiği görülmektedir. *Küzet-* fiili sadece “ülkeyi korumak” anlamındayken *kü-küzet-* yapısının aldığı *kıl-* yardımcı eylem ile beraber “halkın menfaati için engelleri aşabilmek amacıyla korumak” anlamı verilmektedir.

**a) nomlug ilig uluşug küzetü bizinge yme turkaru umug inağ bolup kümek küzetmek kılı alku tıdıg adalarımıznu amurtguru ...** (AY 29/11-14)

“Ülkeyi **koruyup** bizim de durmadan ümitli olup **koruyup** bütün engellerimizi yatıştırıp ...”

### 4. küyü küzedü (tut-) bol- “Varlığı devamlı kılmak için korumak”

Türk dilinde *bol-* yardımcı fiili birleşik fiil yapılarında en sık kullanılanlardan bir tanesidir. Kullanım sıklığı göz önünde tutulduğunda, bir esas fiil ve zarf-fiil ile ya da ayrıca tekrar yardımcı fiil ile beraber oluşturduğu yapılar gibi birçok farklı gramer yapısı oluşturabilmektedir. Eski Uygur Türkçesinde *küyü küzedü* yapısı ile beraber de kullanılan *bol-* fiili, bu iki yapı arasında ayrıca *tut-* fiilinin de olması dikkate değer bir durumdur. Aşağıdaki örneklerde de görüldüğü üzere *küyü küzedü* yapısına, *tut-* yardımcı fiili tekrar fiil özelliği kazandırmaktadır. Elbette burada *bol-* fiili *küyü küzedü* yapısının aldığı diğer yardımcı fiillerden farklı bir anlam vermektedir. Bunu açıklayabilmek için *bol-* fiilinin Eski Uygurcadaki görevini açıklamak gerekir. Korkmaz, *bol-* fiili için Uygurca metinlerde tıpkı *u-* fiili gibi belirli zarf-fiil eklerinden sonra geldiğini ve “imkan/imkansızlık” bildiren bir tasvir fiili olduğunu belirtmiştir (Korkmaz, 1959: 120). Dolayısıyla aşağıdaki örnekler dikkatle incelendiğinde genellikle sözü geçen belli bir zaman dilimi var ve o süreç tamamlandıktan sonra “koruyarak varlığını devam ettirmiş imkânını elde etmiş olmak” anlamını vermektedir.

**a) ötrü üç üdki burhanlarınñ ädgü tetyük köni nomlug şazınug küyü küzütü tutmuş bolgay sizlär** (Ayazlı, 2012: 65)

“Üç zamandaki budaların iyi yani doğru öğretisini, **gözetip tutmuş olacaksınız**” (Ayazlı, 2012: 169)

**b)** *tengridem közin berü kayıp balık uluşuğ burkan şazının kop adada küyü küzedü tutmağı bolzun* (Tekin 1976: 41).

“İlâhi gözlerini beriye çevirip şehirleri, Burkan şeriatini bütün tehlikelerden her zaman **korusunlar**” (Tekin 1976: 188).

##### **5. (küyü) küzedü tur- “Sürekli Olarak Korumak”**

von Gabain, Eski Uygurcada bazı hareket bildiren fiillerin *-p* zarf-fiili ile birleştiğini ifade etmektedir. Çalışmasında bu duruma örnek olarak “*kûzet-ip tur- “gözetip durmak, sürekli korumak”* vs.” vermiştir (2007: 91). Gökçe, *A + tur-* yapısı için Türk dilinde *sürekli, devamlılık, alışkanlık, tekrar* gibi kılımış türlerini işaret ettiğini ve *kesin şimdiki zaman* yenilemesinde önemli bir rol üstlendiğini belirtmektedir. Ayrıca Eski Uygurcada ilk şimdiki zamanı işaretleyen *-(V)r* eki yerine, bu zamanı *A tur-* yapısının işaret ettiğini de ifade etmektedir (Gökçe 2018: 200). Bu bilgilerden hareketle Eski Uygurcaya ait *Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin* adlı eserde tanıklanan *küzedü tur-* yapısı, “korumak” eyleminin devamlı olarak yapıldığını işaret etmektedir.

**a)** *bu kapağ küzedü tururlar* (KP-114)

“*Bu kapıyı gözetliyorlar*” (Azılı ve Tulum 2015: 110)

##### **6. küyü kûzetü tegin- “Saygı ve Hürmet İle Korumak”**

Eski Uygurcada *tegin-* fiili “*kabullenmek, yaklaşmak, erişmek, sevkolanmak, saygı ve hürmetle bir şeyi yapmak, ceht veya say etmek, hissetmek*” (Caferoğlu 2015: 231) anlamları ile varlığı bilinmektedir. Elbette bu fiilin anlamı bulunduğu bağlama göre değişmektedir. *Küyü küzedü tegin-* yapısına bakıldığında eş anlamlı ve zarf-fiil eki almış iki tane esas fiillere, aslında sözlüksel anlamı olan esas bir fiil iken burada *küyü küzedü* yapısına, kendi anlamını kaybetmeden “saygı ile korumak” anlam incelini vermektedir. Yani daha önce bahsedilen von Gabain’in yaptığı ayırmada, bu örnek üçüncü gruba dahil edilebilmekte olduğu anlaşılmiştir.

Aşağıda verilen örnekler Eski Uygurcaya ait dini metinlerden alınan örneklerdir. Dolayısıyla *küyü küzedü* yapısının aldığı ve aslında esas fiil olmasına rağmen yardımcı fiil görevinde bulunan *tegin-* fiili bütün cümlelerde “saygı ile/hürmet ile korumak” anlamını işaret etmektedir.

Burada verilen ilk örnekte iki tane *tegin-* fiili olması dikkate değer bir durumdur. *Küyü kûzetü tegintükümüz* yapısındaki *tegin-* fiili “saygı ve hürmetle bir şey yapmak” anlamını verirken cümlenin yüklemi durumundaki *tegin-* fiili “belli bir mertebeye erişmek, yaklaşmak” anlamı vermektedir.

**a)** *takı yme t(e)ngrim biz kamağ tört m(a)harañlar sekize otuz urungutlarımız tokuzar ındırı atl(i)g oğlanlarımız birle yalanguklarningda artmış arıg t(e)ngridem közümüz üze bo çambudıvıp yirtinçü yir suvug körüp küyü kûzetü tegintükümüz için anın bizing yirtinçü kûzetçi tip atımız teginür* (AY 401/3-10)

“*Ve yine tanrım biz bütün dört Maharajalar yirmi sekiz savaşçılarımız dokuzar ındırı adlı gençlerimiz ile insanlarından artmış temiz ilahi gözümüz sürekli bu Çambudıvıp (Skr. jambudvīpa) dünyada yeryüzünü görüp saygıyla koruduğumuz için bu sebeple bizim adımız dünya koruyucusu diye erişir*”

**b)** *bo ok sevinçde ötgürü ol ilig kañg ili uluşı bodunı karası birle alku üdte koluda kop törlüğü adasınıtı tudasınıtı küyü kûzetü tegingey biz* (AY 432/14-18)

“Bu sevinçten dolayı o hükümdarı halkı ile birlikte her türlü tehlikeden **saygıyla koruyacağız**”

**c)** monçulayu ök ming bak yekler kuvragım ol ol tözünler oğlınun işin yumışın kulu teginip .. öngin öngin **küyü küzetü tegingeyler** (AY 448/12-16)

“İşte bunun gibi bin sülale tanrılar şeytanlar topluluğu o soylular oğlunun işini yerine getirip başka (türlü) (**saygıyla**) **koruyup gözetecekler**” (Ayazlı 2012: 177)

**d)** ol anca kuvragımız birle bo nom erdinig nomladaçı nomçıg iyin iderü orun orun sayu öngi öngi yadılıp **küyü küzetü tegingey biz** (AY 456/18-21)

“O bu kadar halkımız ile bu din öğretisini öğütleyen vaiz gönüllü olarak takip edip her biri başka yere yayılıp **saygıyla koruyacağız**”

**e)** kayu tıngl(ı)glar birök süzüük kirtgünç köngülin bo d(a)r(a)nı nomug sözleserler m(e)n ötrü ürüg uzatı ol tınl(ı)glarig korkınçda ölümde **küyü küzetü tegingey m(e)n** tip ötünti (AY 468/22-469/2)

“Hangi canlılar şayet temiz inançlı gönlü bu daranı kitabı söyleyeceğim. Dolayısıyla sürekli o canlıları korkunç ölümden (**saygıyla**) **koruyacağım** diye dua etti.”

Aşağıdaki örnekte **küyü küzetü tegin-** yapısında, Kaya'nın okuyuşuna göre (1994), *tut-* fiili de mevcuttur. Burada *tut-* fiili ile beraber “varlığını devam ettirerek hürmet ile korumak” anlamı işaret edilmektedir.

**f)** yekler erligleri birle ol yir orunta barıp öngin öngin közünmez et'özin bo nom erdinig nomladaçı nomçıg tıngladaçı tözünler oğlın tözünler kızın **küyü küzetü <tuta> teginip** busuşın sakınçın kiterip inç mengilig kılğay biz (AY 539/1-7)

“Şeytanlar erleri ile o yere varıp başka türlü var olmayan vücudu bu din öğretisini öğütleyen vaizi dinleyen asiller oğlu asiller kızı (**saygıyla**) **koruyup** endişeden sakınıp sakin huzurlu kılacağız”

**g)** ...bo nom erdininig başdınkı atın yme boşgunup tutup öser sakınsar atasar yükünser ağır ayag tapıg udug kılsarlar olarnı barça **küyü küzetü <tuta> tegingey men** (AY 539/12-17)

“Bu din kitabının baştaki adını da öğrenip tutup koru yücelt saygıdeğer tâbi kılarsalrsa onların hepsini (**saygıyla**) **koruyacağım**”.

**h)** ötrü ol orunlarka barıp ağır ayag tapıg udug kılıp **küyü küzetü tegingey m(e)n** (AY 528/8-10)

“Bu yüzde o yerlere gidip saygıdeğer tâbi kılıp (**saygıyla**) **koruyacağım**”

**küyü küzetü (teginip) kal-**

ötrü k(e)ntü özüm tirinim kuvragım birle t(e)ngridem oyun bediz kılı ol ol orunlarka barıp ol tözünler oğlın tözünler kızın **küyü küzetü teginip k(a)ltı** ... (AY 480/2-6)

“Bundan dolayı kendi topluluğum ile ilahi oyun süsleyip o yerlere varıp o asiller oğlu asiller kızı(**saygıyla**) **korudu**.”

**7. küyü küzetü er-** “Varlığını sürdürmek için korumak”

Er- fiili Eski Türkçede esas fiil olarak “var olmak, mevcut olmak” anlamıyla kullanılmıştır. Orhon Yazıtlarında bu temel anlamıyla birlikte kullanımı görülmektedir:

a) *bun̄ta urtum neḡ neḡ sawım <bar> erser beḡḡ taška urtum* (KT G 11)

“*Ne kadar sözüm varsa ebedî taşa kazıdım*” (Aydın, 2015: 54)

Ancak Clauson, *er-* fiili için özellikle bir yüklem görevi üstlendiğini, tek başına “var olmak” anlamı ile kullanılmadığını ve bir fiilimsi eki almış fiillerden sonra yardımcı fiil olarak kullanıldığını ifade etmiştir (1972: 193). Yine Hacıeminoğlu, bir *kelime grubu* olarak ifade ettiği birleşik fiilleri oluşturan yapıların esas anlamlarından farklı bir anlamı işaret etmekte olduğunu, her birleşik fiilin yine ayrı bir anlamı işaret ettiğini belirtmiş ve *er-* yardımcı fiilini *isim + yardımcı fiil şeklinde olan birleşik fiiller* başlığı altında incelemiştir (Hacıeminoğlu 2019: 176). Aşağıda verilmiş Eski Uygurcaya ait *Altun Yaruk* adlı eserden alınan örnek incelendiğinde ise *küyü kûzetü er-* yapısı “varlığını devam ettirmek için korumak, var etmek” anlamını işaret etmektedir.

b) *ol köni kirtü süzük kirtgünç köngülünḡin yügerü kılıp ürüg uzatı bo nom erdinig küyü kûzetü ergil* (AY 481/1-4)

“*O dürüst doğru temiz inançlı gönlünün yüceltip sürekli bu öğretiyi cevherini (varlığını devam ettirmek için) koru*”

### Sonuç

1. Eski Türk dilinde eş anlamlı ve esas fiil özelliğini taşıyan *kü-* ve *kûzet-* fiilleri, aldıkları –*U* zarf-fiil ekiyle beraber *tegin-*, *kıl-*, *er-*, *bër-*, *bol-*, *tut-* ve *tur-* olmak üzere toplamda 7 farklı yardımcı fiil ile bir gramatikal yapı oluşturduğu tespit edilmiştir. Ayrıca *kûzet-* fiilinin DLT’de *küdez-* metatez biçimine rastlanmıştır:

*ol maḡa küdezdi* DLT

“*O, benim için nesneyi sakladı*” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 256)

DLT’de *küdez-* biçimi için “saklamak, beklemek” anlamları kullanılmaktadır ve bu fiilin esası *bir şeyi korumak için ona göz attı* anlamında *kö.z attı* olduğu ifade edilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 256).

2. Tespit edilen bu gramatikal yapının aldığı yardımcı fiillerin herbiri bu yapıya ayrı ayrı anlam katmıştıdır.

3. Bu yapı, incelenen metinlerden hareketle, önce Köl Tigin Yazıtında yalnızca bir defa ve sadece *kûzet-* fiili ve yardımcı fiille tanıklanmıştır. Ardından Eski Uygurca metinler incelendiğinde ise “korumak” anlamındaki *kü-* fiili ile birlikte bir yapı oluşturduğu ve bu dönemde yoğun bir şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir.

4. *Kü- + Zarf-Fiil + Kûzet- + Zarf-Fiil + Yardımcı Fiil* gramatikal yapısında kullanılan bazı yardımcı fiillerin hepsi sadece yardımcı fiil olarak işlev görmezler. Aslında bir esas fiil iken bu yapının fiil olmasını sağlayan bir yardımcı fiile dönüştüğü örnekler de tespit edilmiştir.

### Kaynakça

Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap: Karşılaştırmalı Metin Yayını*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Azılı, K. ve Tulum, M. M. (2015). *Eski Uygurca Edgü Ögü Tigin Anyıg Ögü Tigin (İyi Niyetli Şehzade-Kötü Niyetli Şehzade) Burkancı Seyirlik Eser*. İstanbul: Türkiyat Araştırmaları Doğu Kütüphanesi.
- Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Dizdaroğlu, H. (1963). *Türkçede Fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Tanıtma Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Kaşgarlı Mahmud-Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- von Gabain, A. (1953). Die Verbalkompositionen im Türkischen: Türkçede Fiil Birleşmeleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1-28.
- von Gabain, A. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. M. Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gökçe, F. (2018). *Gramerileşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2019). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1959). Türkiye Türkçesinde 'İktidar' ve 'İmkan' Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 7, 107-124.
- Tekin, Ş. (1976). *Maitrisimit Burkancıların Mehdîsi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram (Burkancılığın Vainhasika tarikatine ait bir eserin Uygurcası)*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Yıldız, M. (2005). Kutadgu Biligde *kıl*- Yardımcı Fiilinin Fiil+Fiil Şeklinde Kurulan Birleşik Fiil Yapılarındaki Kullanımı Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 419-423.
- Zieme, P. (1969). Türkçe Bir Manî Şiiri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 16, 45-51.